

АРХЕТИП ЗЕМЛІ У НОВЕЛІСТИЦІ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Анотація. У статті розглядається архетип землі у новелістиці Марка Черемшини. Авторка аналізує цей архетип відповідно до концепції К.-Г. Юнга про колективне несвідоме, яке містить архетипи. Архетип землі – загальний та універсальний, первісний та повторюваний. У новелістиці Марка Черемшини цей архетип інтерпретований з екзистенційної, релігійної, міфологічної точок зору.

Ключові слова: архетип, образ, символ, колективне несвідоме, ментальність, новела.

Resume. The article deals with archetype of the land in the short stories by Marko Cheremshyna. Autor analyses this archetype according to the K.-G. Jung's conception about collective unconscious. Archetypes exist in this level of mind. An archetype of the land is general and universal, primordial and recurrent. In the short stories by Marko Cheremshyna this archetype interpreted from an existential, religious and mythological standpoints.

Key words: archetype, image, symbol, collective unconscious, mentality, short story.

Марко Черемшина є одним із тих письменників, творчість яких живиться фольклорно-міфологічними джерелами. У „Автобіографії” Черемшина пише, що „...виріс серед співанок та казок, та сопілок, вдихав їх в себе і віддихав ними” [13; 349]. Тому й не дивно, що основою художнього світу письменника є світогляд гуцулів, їхні звичаї та ментальність, втіленням яких у новелістиці Черемшини стали архетипні образи.

Про зв'язок людини та землі у творчості Марка Черемшини писали О.Засенко, І.Денисюк, О.Гнідан та інші дослідники. Однак розгляду цієї теми з точки зору теорії архетипів К.-Г. Юнга ще не було. Зазначена проблема становить мету нашого дослідження, в якому ключовим об'єктом виступатиме архетип землі в новелістиці Марка Черемшини.

Концепцію архетипів К.Г.Юнг розробив на основі міфології. Вагомим здобутком вченого є виокремлення феномену колективного несвідомого людства, яке ретранслюється архетипами – „найдревнішими, ...споконвічними типами, тобто здавна наявними всезагальними образами” [15; 134]. За словами Юнга, „архетип виявляє той несвідомий зміст, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятним; він терпить зміни під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає” [15; 135]. На думку вченого, „добре відомим вираженням архетипів є міфи та казки” [15; 134]. Тому відтворення, актуалізація архетипів є „кроком у минуле”, поверненням до первісних засад духовності. Архетипні образи та мотиви, втілюючись у міфології, літературі, мистецтві, повторюються зі століття в століття. Внаслідок тривалого еволюційного розвитку архетип стає загальнолюдською категорією. Однак „розпочавши своє формування на широкому просторі, архетип з моменту виникнення нації певною мірою обмежується рамками останньої” [10; 126]. Теорію архетипів відповідно до їхнього розвитку в українській культурі розробляють та інтерпретують такі вчені, як О.Сліпушко, С.Кримський.

На думку О.Сліпушко, „архетипові образи можуть бути спільними для певної групи націй, однак вони мають риси відповідної національної ментальності” [10; 126]. Дослідниця виокремлює де-

кілька критеріїв, котрі впливають на розвиток архетипу. Першим із них є ландшафт, географічне середовище, в якому живе нація. Він впливає на психіку людини, її прагнення. Другим – походження нації (наприклад, європейська вона чи азійська). Третій критерій – характер релігії. І четвертим критерієм є риси національної ментальності. Усі ці чинники визначають особливості архетипу, впливають на специфіку його реалізації в мистецтві та літературі [10; 126].

С.Кримський висловлює думку, що „спорідненість національних архетипів та універсальній світової культури є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу утвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності” [3; 87]. Звернення до архетипів, за словами дослідника, – „це особливий методологічний ракурс, в якому завдяки перетворенню минулого в символ твориться смисл майбутнього. Архетипи – це культура поперед нами” [4; 186].

Зв'язок людини з землею завжди існував у людській психіці ще на підсвідомому рівні. Як вважає О.Кульчицький, „для українського колективного несвідомого найбільш характеристичний є архетип „Магна Матер” – тип „доброї”, „ласкавої”, „плодючої” Землі українського чорнозему” [5; 55].

Ментальний портрет українського народу дуже тісно пов'язаний із землею: „Системи символів етнокультурних спільнот мають у своєму арсеналі концептуальні центри, які творять ментальний портрет народу. Одним із таких центрів, що здавна впливав на формування ментальності українців, є концепт землі” [6; 22–23]. Прив'язаність до землі деякі дослідники вважають однією з провідних рис українського національного світогляду, адже наш народ – „це народ хліборобський, усе буття і мислення якого крутиться довкола „землі – ниви” [8; 45].

Через це у наших предків одним із давніх і основних був культ землі, який „породив цілий сонм земних богів: Триглава, Велеса, Діванну, божеств весни, зими, літа й інших. У Землі-Матері є багато вищих сил, яким вона наказує бути посередниками між нею та людьми. Ці сили родять із землі все, що росте на ній” [1; 189].

Цей багатовіковий досвід взаємин українського селянина із землею сконденсувався у прислів'ях та приказках: „Земля дає все і забирає все”, „Земля – мати”, „Держись землі, то не впадеш” [9; 46 – 47].

Таким чином, в українській літературі образ землі є архетипним, він знайшов своє втілення в творчості багатьох українських письменників. І.Дзюба слушно зауважує, що „українська класична література виробила безмежно широкий спектр значень цього слова – від образу того згорьованого клапця ґрунту, на якому покладав своє життя вічно обдурюваний і вічно сповнений віри селянин-трудівник, до вищого символу буття і національної історії” [2; 27].

Як зазначає В.Філатов, образ землі – “це один з найнасиченіших образів, які застосовують люди для вираження їхнього світобачення. Це і ґрунт, який обробляє і на котрому проживає людина, і субстрат, який годує все живе і в якій це живе, завершуючи свій життєвий цикл, повертається знову. Це і локальний ландшафт, що оточує людину, де вона народилася і проживає” [12; 11]. Саме такими функціями наділений архетип землі в новелістиці Марка Черемшини. Автор втілює його в екзистенційному, релігійному, міфологічному трактуванні.

Земля у Черемшини – щось більше, ніж просто ґрунт. Це та духовна субстанція, з якою пов'язані релігійні уявлення і вірування гуцулів. Разом з тим через ставлення до землі як до джерела матеріального добробуту та показника соціального статусу в новелах Черемшини можна побачити те, що завжди приховане в глибинах людської душі. Так, старий Чюрей („Дід”) замість того, щоб доживати свої поважні роки в пошані, помирає ганебною смертю. Трагізм його становища вражає. Непотрібний дітям, бо вже відписав їм свій ґрунт, він теж не може змиритися з тим, що вже не поважний газда, а старий дід, який житиме навіть не в хаті, а надворі. Відчуття сорому і жага помсти дітям („най повішеника ховає, най люди це місце обминають” [13; 32]) штовхають його на цей злочин. Через шматок землі вбивають і Федора Орфенюка („Верховина”).

У новелі „Бодай їм путь пропала!” Марко Черемшина відтворює страту селян, які, жертвуючи своїм життям, пішли до коменданта просити забрати церкву за лінію фронту, щоб цілою залишилася. За ними до ями пішли дзвонар, який „іде на дзвіницю, аби газдам по душі віддзвонити” [13; 117], та ті „копанники”, що відмовилися роздягати мерців та ховати „годних гзздів” без домовин у одній ямі. Серед усіх стихій природи лише земля може оплакувати померлих: „Але газди лежать загнивані на ліси та гори, на село, на зорі. Лишень дозволяють, аби земля за ними банувала, аби росю на них сідала, аби їх своїми сльозами умивала” [13; 117].

За К.-Г. Юнгом, земля як символ жіночого начала завжди присутня в свідомості людини, особливо жінки, адже „Матері-Землі відводиться важлива роль у несвідомому жінки, бо усі її прояви

характеризуються як „могутні” [14; 180 – 181]. Саме тому, щоб відтворити моральні муки зведеної паном дівчини у новелі „Зведениця”, автор уводить яскраві метафоричні образи: „земля її стрясає” [13; 62], гори „землі не тримаються, увесь світ гоїдається, в колісці колишеться” [13; 63]. Інша героїня Семениха („На Боже”), молячися в церкві, цілувала землю: „Ой, молилася, до землі припала, землю цілувала, опадами завертала” [13; 87].

У творах Черемшини земля постає могутньою стихією природи. Причому автор часто вдається до міфологізації цього образу. Так, у новелі „Село потерпає” земля стає настільки сильною, що може відібрати у неба громи: „За третьою горою небо стогне. Земля йому громи відобрала, його поріб'я кулями б'є” [13; 90]. Пригадаймо, що в давньогрецькій міфології мати-земля Гея „відіграла важливу роль в теогонічному процесі, ... сама з себе породила Урана-небо” [9; 153], а отже, вона, як його першопочаток, мала над ним певну владу.

„Міфологему покинутої землі” [7; 20] Черемшина розгортає в новелі „Село потерпає”, відтворюючи події і настрої села на початку війни. За словами Н.Мастин, її „втілено завдяки використанню дуже вагомої метафорики в поєднанні з фольклорним хронотопом („За третьою горою небо позіхає”, „За третьою горою небо стогне”, „Під третьою горою вільщина пріє” [7; 20]).

З архетипом землі у Марка Черемшини тісно пов'язаний концепт гір, який знаходить своє відображення в образній паралелі земля – гори. За давньогрецькою міфологією, „гори є породженням Геї” [11; 153]. Цей мотив зустрічаємо в Марка Черемшини: „Гори попідпирали свої великі голови й лежали каменем, гейби боялись ночі, аби їх не задушила. Такі мокрі, як хмари, так поупривали, але їх ніхто не порунтає, бо важкі, бо на то їх земля сплудила, аби мир годували” [13; 32].

Гори стають грізними, підкорюють собі ліси і можуть робити людям як добро, так і зло: „Розступилися гори на два табори. Громами себе розсаджують, кременисті голови собі розбивають, ліси на тріски розколюють, ізвори людьми рівняють”; „Аж жовтий лист з дерев падав, так затряслася гора, коли на своїх плечах все село уздріла.

На дрібну травичку стариню сільську укладала, дівтуру молоком частувала, маржинку в рот цілувала.

А довкруги лісам наказувала, аби тихонько шуміли, аби село дежше не тривожили, аби його голубили, йому біль з серця відоймали” [13; 91].

Для світобачення людини важливим є “уявлення про початкові начала, елементи-стихії, з яких складається Космос – землі, води, повітря, вогню” [12; 10]. На думку В.Філатова, “сама ідея начал іде в глибокій історії і, очевидно, архетипна для людської свідомості” [12; 10]. Таку концепцію світосприйняття Черемшина втілює в новелі “Верховина”. Гори як втілення стихії землі, разом із сонцем – символом стихії вогню, річкою – стихією води, та смерчиною, що уособлює повітря і є очевидним

прообразом світового дерева, створюють особливий Космос, в якому перебувають герої новели: "Сонечко викупалося у ріці й сіло собі на горганах на смеречині"; "Смеречина шуміла легоньким шумом і нашіптувала"; "Верхи гір прижмурювали під сонцем свої великі очі і слідкували" [13; 160].

Образ гір набуває у новелістиці Черемшини символічного забарвлення. Це – символ самої Гуцульщини, це той потужний природний чинник, що зумовив розвиток психіки і ментальності гуцула, породив у його уяві цілий світ дивовижних легенд, загадкових фантастичних істот, які наповнюють усе життя гуцулів. Можливо, тому у Марка Черемшини вище за гори тільки Бог: „А Господь понад гори походжає і сонечком дихає на весь світ, на гори й долини та й на полонини” („Зарікайся мід-горівку пити!...” [13; 218]. Автор наділяє гори певною доленосною силою: „Камінні гори свої книги розтворили, чиєсь життя записали”... („За мачуху молоденьку”) [13; 21]. Навіть в хвилину відчаю герої Черемшини звертаються до гір:

„Ой ви, гори кременісті, чіму не лупаетесь?” („Зрадник”)[13; 13].

Разом з горами і долинами земля асоціюється у свідомості гуцула з Україною: „А яка, питаю, буде тота Україна? А він схопився у стременах срібних та й каже: „Всі гори-долини та й полонини, як земля вширшки, як небо ввишки” („Туга”) [13; 186].

Таким чином, у новелістиці Марка Черемшини архетип землі знаходить своє вираження у трьох асоціативних полях: екзистенційному (земля – годувальниця), релігійному (земля – мати, що народжує все і після смерті приймає назад до свого лона) і державницькому (земля – Батьківщина-Україна). Архетип землі у новелістиці Марка Черемшини змінює своє смислове навантаження від міфологізованого відчуття святості перед нездоланною стихією природи до усвідомлення героєм свого коріння, яке йде з рідної землі, усвідомлення своєї національної ідентифікації, а разом з тим – своєї Батьківщини.

Література

1. Войтович В.М. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Дзюба І. Читаючи Кобилянську (Кілька зіставлень) / Іван Дзюба // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 2. – С. 20–27.
3. Кримський С. Архетипи української культури / Сергій Кримський // Вісник НАН України. – 1998. – № 7 – 8. – С. 74–87.
4. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды / С.Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308с.
5. Кульчицький О. Світовідчуття українця / Професор доктор О. Кульчицький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48–65.
6. Лобур Н. Культ землі в українській мові / Наталія Лобур // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22–23.
7. Мастин Н. Неоромантична модель гуцульського дивосвіту (Про новелістику Марка Черемшини) / Наталя Мастин // Слово і час. – 1999. – № 6. – С. 20-25.
8. Мірчук І. Етнопсихологія і культура українського народу / Іван Мірчук // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №1– 2. – С. 37–46.
9. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. – К., 1989. – 470 с.
10. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій / Оксана Сліпушко // Дніпро. – 1995. – № 9 – 10. – С. 124–135.
11. Тахо-Годи А.А. Гея / А.А. Тахо-Годи // Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М., 1991. – С. 153.
12. Филатов В.П. Живой космос: человек между силами земли и неба / В.П. Филатов // Вопросы философии. – 1994. – № 2. – С. 3–12.
13. Черемшина Марко. Новели; Посвяти Василеві Стефанику; Ранні твори; Переклади; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи / Марко Черемшина; вступ. стаття, упоряд. й приміт. О.В.Мишанича; ред. тому В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1987. – 448 с.
14. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов / Карл Густав Юнг; пер. А.А. Спектор. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 400 с.
15. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К.Г. Юнг // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 133–152.